

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 904 (477.7) «12/13» (045)

В. О. Забавін¹

С. Г. Небрат

**КОМИШУВАТЕ – ПОЛОВЕЦЬКЕ КУРГАННЕ СВЯТИЛИЩЕ
У ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'І**

У статті опубліковано матеріали середньовічних кочівників, здобуті під час досліджень маріупольськими археологами курганної групи біля с. Комишувате у Північному Приазов'ї на півдні Донецької області України у 1989 та 2021 рр. Розглядаються деякі особливості матеріальної і духовної культури середньовічного населення приазовських степів та їх поховальної обрядовості. Проаналізовано поховальний обряд та інвентар поховання 1 кургану 2, що дозволило датувати його XIII–XIV ст. Розглядаються ритуально-поминальні дії, що здійснювалися на курганах могильника середньовічними кочівниками. Знахідка металевого казана в кургані 1 з певною вірогідністю теж пов'язується із кочівницьким похованням та датується XIII–XIV ст. Культовий комплекс з кургану 3 також пов'язаний із кочівниками середньовіччя та семантично близький до половецьких святилищ. Яма із залишками дерев'яного виробу, ймовірно, у спрощеному вигляді відображає половецьку традицію влаштовувати у курганах святилища-ями з похованими в них дерев'яними статуями, що є проявом завершального акту поминального обряду. Висловлено припущення, що поховання з кургану 2, кам'яні конструкції, простежені в курганах, а також культовий комплекс з кургану 3 мають безпосередній зв'язок, що дозволяє припустити використання середньовічними кочівниками курганів групи як єдине святилище. Про це додатково свідчать сліди поминальних дій – наявні кістки тварин, уламки кераміки та металевий казан. Всі ці факти є проявами половецьких поминальних обрядів та культу предків, які добре вписуються в рамки світоглядних та ритуальних традицій середньовічних і сучасних тюркських народів. Публікація матеріалів половецького святилища XIII–XIV ст. біля с. Комишувате збагачує фонд джерел для вивчення матеріальної та духовної культури середньовічних кочівників приазовських степів.

Ключові слова: Північне Приазов'я, археологічні дослідження, середньовічні кочівники, половеці, курган, яма-святилище, кромлех.

DOI 10.34079/2518-1521-2025-15-42-5-26

Вступ. Дослідження середньовічних старожитностей Північного Приазов'я залишається актуальною темою оскільки дані про кочовиків, що містяться у писемних джерелах, уривчасті, неповні, а іноді й суперечливі. У зв'язку з тим, що середньовічне населення приазовських степів жило та вело господарську діяльність в кочових умовах, головним джерелом для вивчення історії, побуту, культури цих народів були й залишаються археологічні пам'ятки. Вони представлені у своїй основі похованнями та монументальною скульптурою, якій належить особливе місце серед пам'яток давнини

¹ Робота виконана за підтримки Інституту археології в Нітрі Словацької Академії Наук та грантових проектів VEGA 2/0017/24 і 2/0043/22.

кочовиків (Гераськова, 1991, с. 3). Саме тому введення у науковий обіг матеріалів, здобутих під час розкопок Маріупольської археологічної експедиції 1989 р. (кургани 1–3) та Археологічної експедиції Маріупольського державного університету 2021 р. (кургани 4 та 5), становить значний інтерес для дослідників.

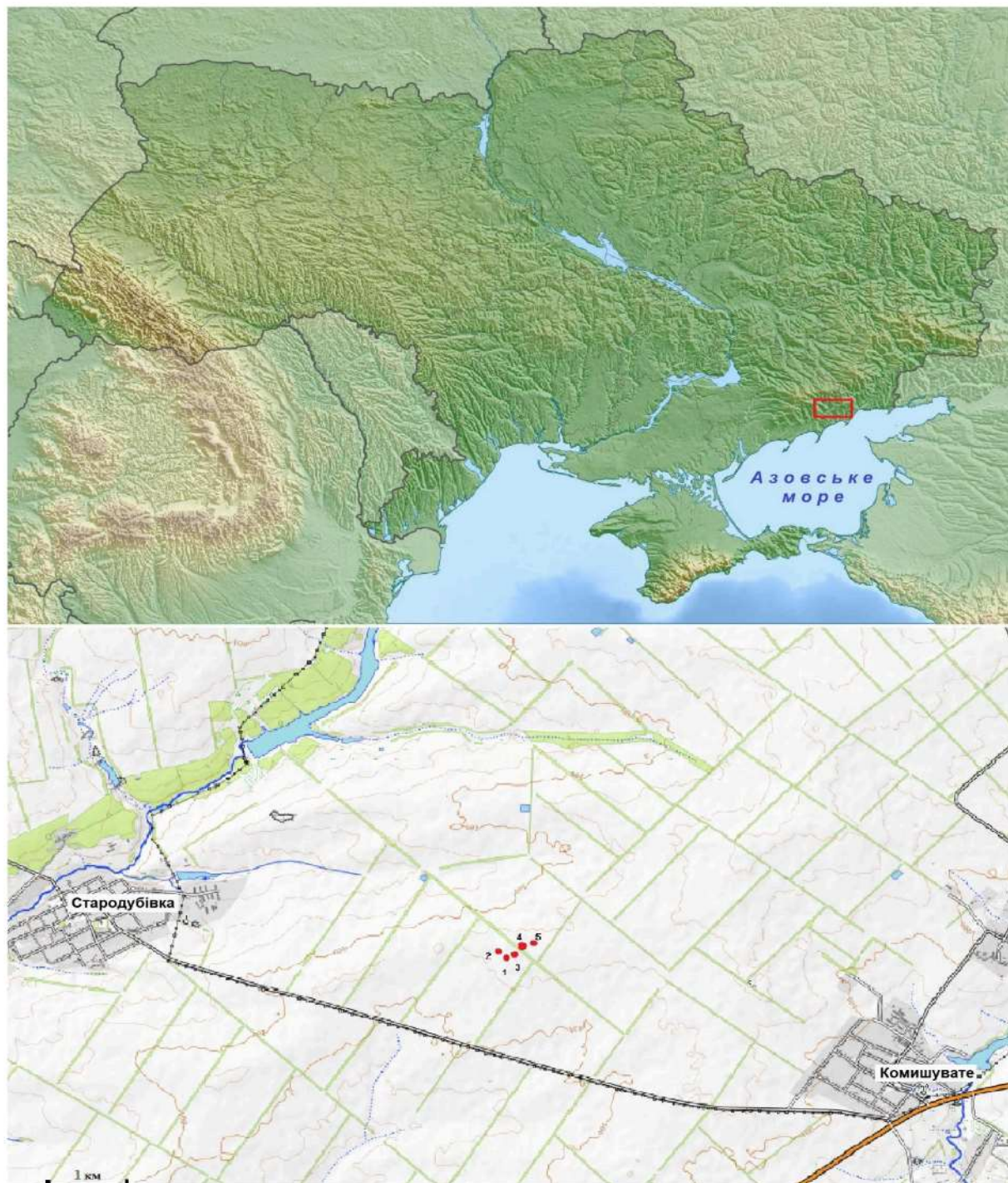

Рис. 1. Карта-схема розташування курганної групи № 2339 поблизу с. Комишувате в Північному Приазов'ї

Fig. 1. Location map of the barrow group No. 2339 near Komyshevate village in North Azov region

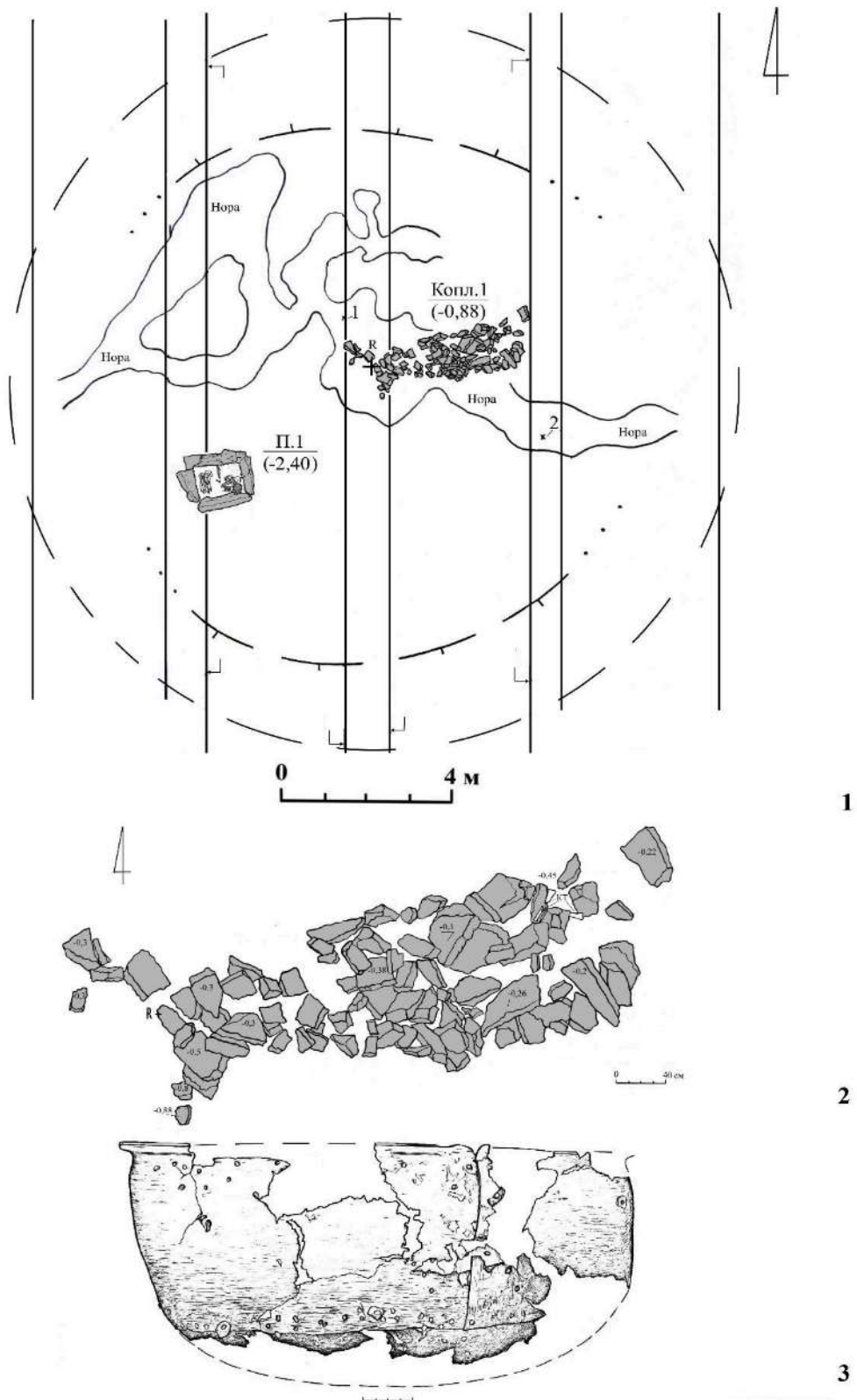

Рис. 2. Комишувате, курган 1. Загальний план кургану та ритуальний комплекс в насипу

Fig. 2. Komyshevate, barrow 1. General plan of barrow and ritual complex in the mound

Просторові межі дослідженого мікрорегіону належать до території Українського Північного Приазов'я. Досліджена курганна група № 2339 знаходиться в межах Приазовської низовини (Приазовської акумулятивної низинної рівнини), на вододільному плато між верхів'ями балок Кринежина та Зелена у межиріччі річок Берда та Комишуватка (басейн Азовського моря), за 4,0 км на захід – північний захід від західної околиці с. Комишувате та за 4,2 км на схід від східної околиці с. Стародубівка Мангушської територіальної громади Маріупольського району Донецької області України (Рис. 1). Курганна група з п'яти насипів вперше була виявлена та позначена на картах військовими топографами у середині XIX ст. Наукове «відкриття» пам'ятки відбулося 1988 р. під час археологічних розвідок співробітників експедиції Донецької обласної станції юних туристів М. Л. Швецова та О. Р. Дубовської (Швецов и Кравченко, 1988). 1989 р. Маріупольською археологічною експедицією під керівництвом В. К. Кульбаки були проведені дослідження трьох насипів з цієї групи (Кульбака и Гнатко, 1989). У польовий сезон 2021 р. археологічна експедиція Маріупольського державного університету здійснила наукові розкопки ще двох курганів групи (Забавін та Небрат, 2023в).

В цілому, початок існування курганного могильника пов'язаний з племенами зрубної культури доби пізньої бронзи. З п'яти досліджених курганів групи тільки три належали до зрубного часу та були розташовані приблизно на однаковому віддаленні один від одного. Всі три зрубних кургани містили по одному основному похованню, а найбільший з курганів ще одне впускне. Досліджений нами могильник цілком узгоджується із загальною тенденцією курганного будівництва зрубних племен в Північному Приазов'ї. Матеріали зрубної культури цієї курганної групи вже неодноразово перебували в центрі уваги авторів і ставали темою спеціальних публікацій (Забавін та Небрат, 2023а; Zabavin and Nebrat, 2023; 2024). У зв'язку з темою нашого дослідження особливий інтерес становлять матеріали Комишуватського курганного некрополя, пов'язані з середньовічними номадами. Було простежено сліди ритуально-поминальної обрядовості середньовічного населення на курганах доби бронзи (кургани 1, 3 та 4), споруджено два курганних насипи: над похованням середньовічного кочівника (курган 2) та над святилищем-ямою (курган 5).

Методи досліджень та їх результати. Розкопки курганів проводилися бульдозером методом паралельних траншей із залишенням стратиграфічних профілів між ними. Перед початком розкопок проводилися інструментальна зйомка насипу з використанням теодоліта, нівеліру та геодезичної рейки та розбивка центрального профілю за допомогою компасу, кілків, шпигату та рулеток. Бровки пройшли через вершину, схили та поли кургану. Ґрунт знімався горизонтальними шарами за допомогою техніки. Бровки в процесі дослідження зачищали й закреслювали для аналізу стратиграфії поховань і процесу спорудження курганного насипу. За центр приймається вершина кургану – польовий репер (R). Вимірювання глибин поховань проводили від репера. На загальний план поховання наносили методом перпендикуляра до основної реперної лінії. Місце розташування поховання в кургані дається в градусах, а відстань від центру в метрах.

Курган 1 на початку досліджень являв собою насип у плані округлої форми, діаметром 17 м, заввишки 1,4 м. Насип кургану було споруджено над похованням зрубної культури (Рис. 2: 1).

В центральній частині кургану, на відстані 0–4 м (70–90°) від центру, з рівня сучасної поверхні й до глибини 0,3–0,5 м від R в чорноземі зафіксований ритуальний майданчик у вигляді скупчення плоских каменів. Каміння викладки (або заповнення ями) орієнтовані довгою віссю за лінією південний захід – північний схід. Площа:

4,5×1,5 м. Серед каміння були знайдені кістки кінцівок великої свійської тварини (Рис. 2: 2).

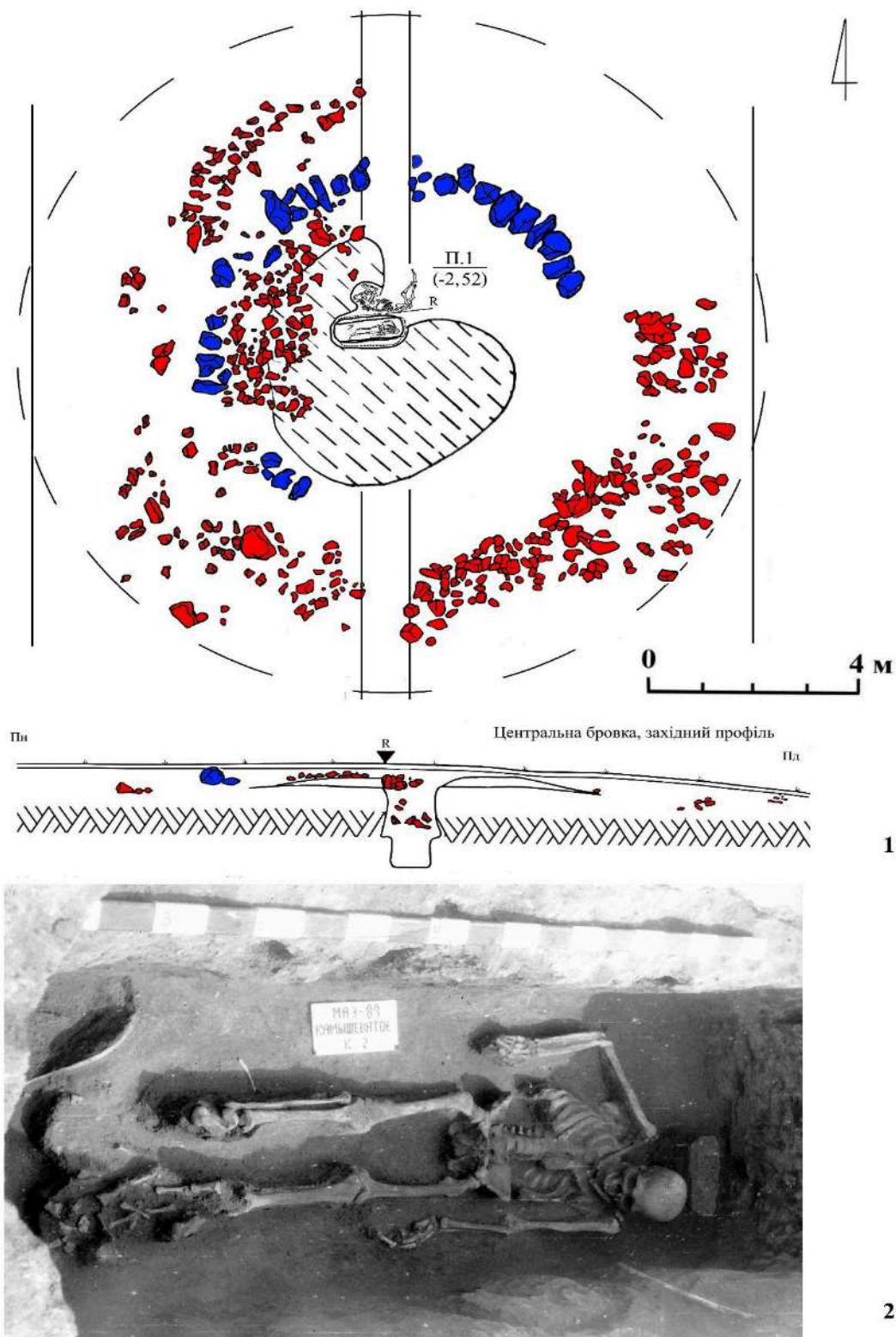

Рис. 3. Комишувате, курган 2: 1 – загальний план та стратиграфічний розріз кургану; 2 – поховання 1, вид з півдня
Fig. 3. Komyshevate, barrow 2: 1 – General plan and stratigraphic profile of barrow; 2 – burial 1, view from the south

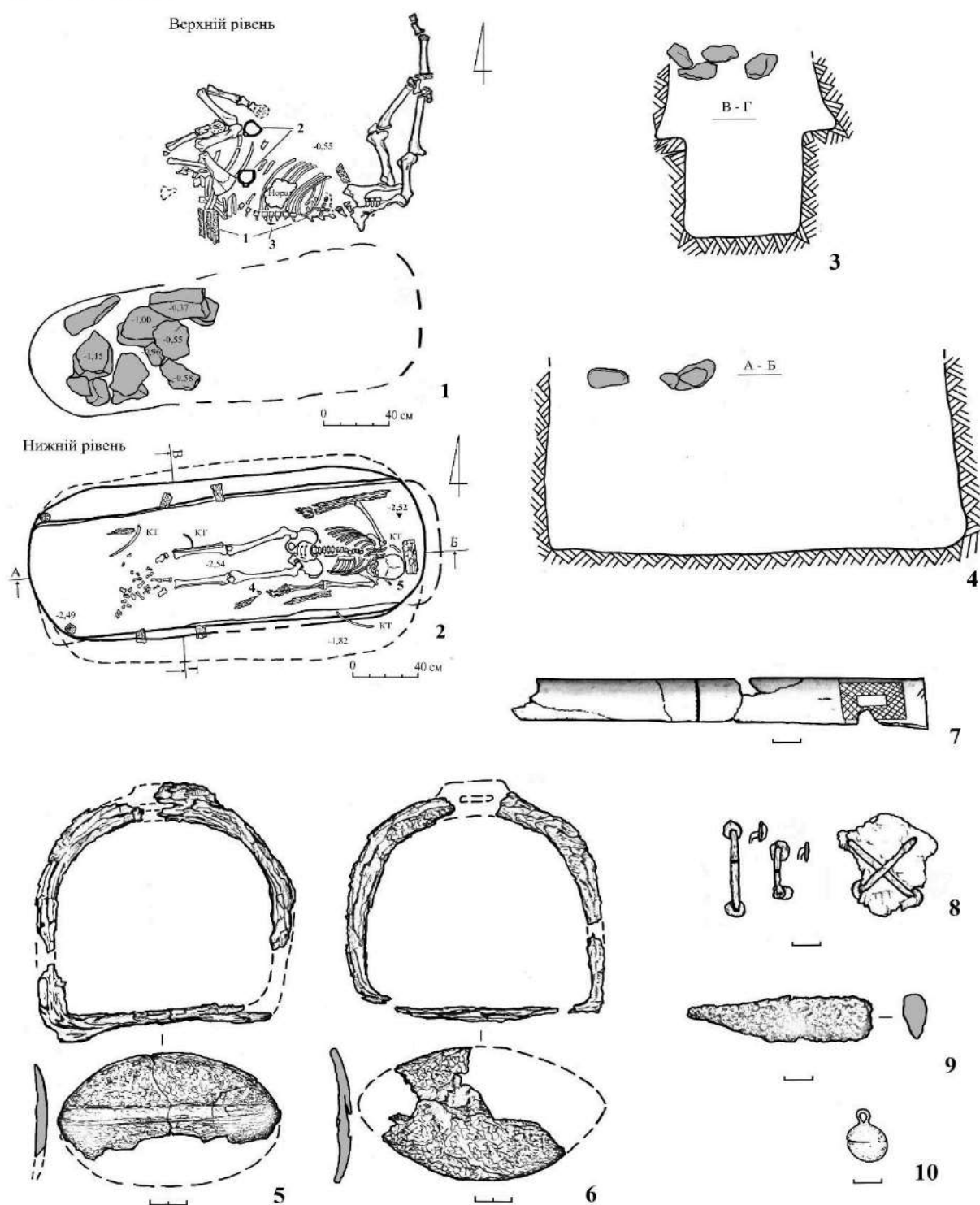

Рис. 4. Комишувате, курган 2, поховання 1: 1-4 – план та розріз поховання; 5, 6 – залізні стремена; 7 – уламок кістяної накладки; 8 – фрагменти шкіряного ремня з бронзовими дужками; 9 – уламок залізного ножа; 10 – бронзовий ґудзик

Fig. 4. Komyshevat, barrow 2, burial 1: 1-4 – plan and cross-section of the grave; 5, 6 – iron stirrups; 7 – fragment of a bone lining; 8 – fragments of a leather belt with bronze brackets; 9 – fragment of an iron knife; 10 – bronze button

Металевий казан з міді або мідно-бронзового сплаву знайдено в І Західній траншеї, на відстані 1,3 м (331°) від центру, в заповненні кротовини на глибині 1,8 м від R. Казан виготовлений з тонких кованих листів металу завтовшки 0,1 см. Листи скріплені між собою маленькими нерівними пластинками за допомогою заклепок. Вінця котла фігурно зігнуті й нависають над прямими стінками, які злегка звужуються до дна. Котел мав округле дно. Розміри: висота казана 21,5 см; діаметр по вінцях 42,5 см; діаметр по боках 40,0 см (Рис. 2: 3).

Курган 2 розташований з північного краю курганної групи, на початку досліджень являв собою насип у плані округлої форми, діаметром 15 м заввишки 0,7 м. Насип кургану споруджено над середньовічним похованням (Рис. 3: 1).

Поховання № 1 було виявлено в центрі кургану (одразу під R) на глибині 2,52 м від R (1,95 м від рівня впуску). Здійснено у материковому шарі з рівня давнього горизонту (Рис. 3: 2). Могила мала форму ями з заплічками. Яма в плані підпрямокутної форми, орієнтована за лінією захід – схід, з рівня впуску мала розміри 2,5×1 м. На глибині 0,7 м від рівня долівки поховання яма мала заплічки вздовж північної та південної стінок завширшки до 0,2 м. На заплічках та на дні могили простежені залишки дерев'яних плах, які слугували перекриттям. В заповненні ями траплялось каміння та рештки дерев'яного перекриття. У західній частині ями, по кутах, простежені два дерев'яних стовпчики, які були елементом конструкції поховальної споруди.

Поруч з північним краєм могили виявлено рештки коня, розміщеного на лівому боці, черепом на захід. Поруч з кістками передніх кінцівок тварини знаходилися стремена, біля хребців – залізний ніж. Біля лопаток та крижових кісток виявлені залишки шкіряної зброї з бронзовими скріпками.

На дні ями рештки дорослої людини випростано головою на схід, ноги витягнуті, права рука зігнута у лікті та спрямована до таза, ліва випростана вздовж тулубу. Поховальний інвентар представлено металевим гудзиком, знайденим біля кисті лівої руки та кістяною пластинкою-накладкою, виявленою ліворуч від черепа. Біля ніг та черепа небіжчика знайдені кістки тварини (Рис. 4).

Інвентар:

1. Залізні стремена з розплющеними верхніми частинами дужок і широкими овальними підніжками. Вздовж однієї з підніжок проходить пружок завширшки 0,8 см. Висота стрімен 13,5 см; розміри підніжок 12×7,5 та 13×7,5 см (Рис. 4: 5, 6).

2. Ніж залізний однолезовий, з прямою спинкою та прямим кінцем, руків'я не збереглося. Довжина частини, що збереглася 6,5 см; ширина 1,6 см (Рис. 4: 9).

3. Кінська зброя збереглася у вигляді фрагментів шкіряного ремня з бронзовими дужками. Дужки мають форму вузьких тонких пластинок завширшки 3,5 мм, завтовшки 0,5 мм. На кінцях дужок, загнутих під прямим кутом, заклепки. Форма заклепок неправильна, округла, вони вирізані з тонкого бронзового листа. За допомогою заклепок скріпки кріпилися на шкірі. Дужки мають різну довжину: від 1,5 до 3,0 см (Рис. 4: 8).

4. Уламок кістяної накладки (на лук?). Накладка виготовлена з розпиляного ребра тварини. Один з фрагментів прикрашений композицією з прямокутників. В центрі великого заштрихованого косою сіткою прямокутника (1,5×2,5 см) знаходився менший за розмірами не заштрихований прямокутник (0,6×1,2 см). Фрагменти накладки завширшки 1,8 см; довжина самого великого уламка 15 см (Рис. 4: 7).

5. Бронзовий гудзик – бубонець із припаяним вушком із плоского в перерізі дроту завширшки 1,5 мм у формі краплі. Гудзик виготовлений з тонкої листової бронзи

завтовшки до 0,5 мм і складається з двох рівних половинок – півсфер. Діаметр кульки 1,5 см, висота вушка 0,6 см (Рис. 4: 10).

Ритуально-культовий комплекс середньовічного часу в насипу – кромлех, споруджений з великих кам'яних брил, які на південно-східній дузі (70° – 150°) були

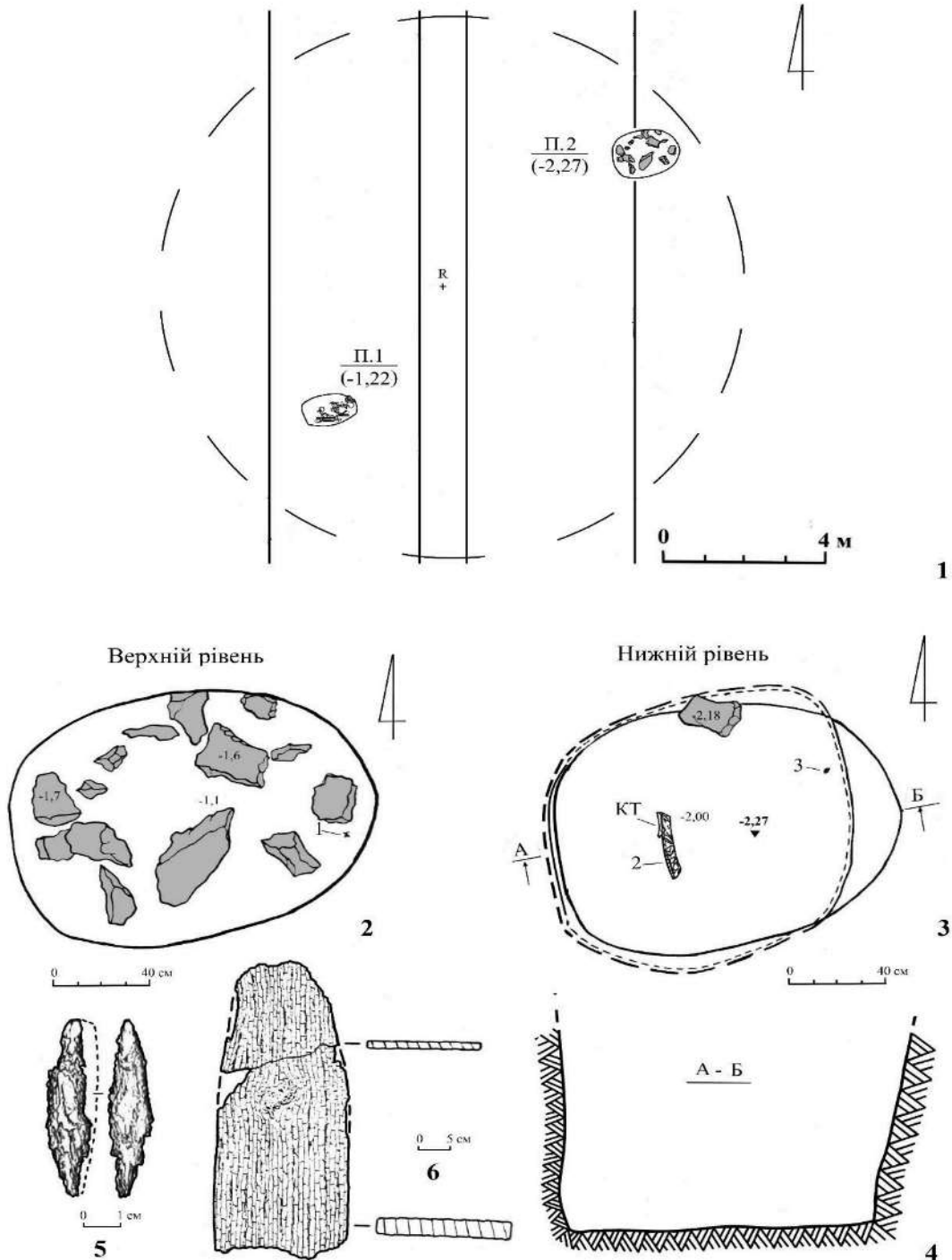

Рис. 5. Комишувате, курган 3: 1 – загальний план кургану;

2-6 – план, розріз та інвентар поховання 2

Fig. 5. Komyshevate, barrow 3: general plan of barrow;

2-6 – plan, section and inventory of burial 2

відсутні, можливо, внаслідок аграрної діяльності у минуле століття. Діаметр кромлеха по зовнішньому краю дорівнював близько 9,0 м. Ця конструкція доповнювалася кільцевою викладкою камінням меншого розміру із зовнішнього боку кромлеха, а у північно-західному секторі (230°–350°) ще із внутрішнього. Розміри всього кам'яного кола дорівнювали близько 11,5×13,0 м (Рис. 4).

Курган 3 на момент початку досліджень являв собою насип у плані округлої форми, діаметром 14 м, заввишки 0,7 м. Насип кургану було споруджено над похованням зрубної культури (Рис. 5: 1).

Святилище-яма (за матеріалами звіту 1989 р. зазначено як поховання 2) було виявлено на відстані 3,5 м на північ та 5,0 м на схід від центру (2,27 м 56° від R). Було здійснено з рівня сучасного насипу, дно могили у материковому шарі. Могилина яма овальної форми, повздовжньою віссю орієнтована за лінією схід – північний схід – захід – південний захід. Розміри ями: 1,55×1,15 м. Заповнення мішане, містить каміння. Під час прокопування заповнення могили, біля східної стінки, було знайдено залізне вістря стріли. Долівка ями вкрита білим тліном, біля східної стінки простежено фрагмент речовини жовтого кольору. В центрі ями вертикально була розміщена дошка, що була вкопана в долівку ями. Поруч знаходилась кістка тварини (Рис. 5: 2-4).

Інвентар:

1. Залізний наконечник стріли завдовжки близько 5,0 см (Рис. 5: 5).
2. Дерев'яна дошка підпрямокутної форми розмірами 53×22 см, завтовшки 4,0 см знизу та 2,0 см зверху. Верхній край дошки закруглений (Рис. 5: 6).

Курган 4 на початку досліджень являв собою насип у плані овальної форми, витягнутий за лінією північний захід – південний схід, розмірами 40×32 м, заввишки 0,9 м. Насип кургану споруджений носіями зрубної культури та містив одне основне й одне впускне поховання доби пізньої бронзи. В кургані виявлені окремі знахідки середньовічного часу та ритуально-культові комплекси (Рис. 6: 1).

Фрагменти керамічної посудини – на відстані 12,0 м (135°) від R, на глибині 1,0 м від R. Два фрагменти стінки керамічної червоноглиняної кружальної посудини. Черепок

прикрашено низькою паралельних прокреслених на гончарному крузі ліній. Розміри та форма посудини не встановлюються.

На відстані 6,5 м (112°) від R, з рівня сучасної поверхні й до глибини 1,76 м від R в чорноземі зафіксовано скупчення каміння (вірогідно, заповнення ями, орієнтованою довгою віссю за лінією південний захід – північний схід, загальними розмірами: верхній шар 2,4×1,8 м, нижній шар 2,9×1,2 м). Серед каміння на різних рівнях зафіксовано чисельні невиразні дрібні фрагменти червоноглиняної кружальної кераміки та кістки великої свійської тварини (Рис. 6: 2–3).

Курган 5 на початку досліджень являв собою насип у плані округлої форми, діаметром 10 м, заввишки 0,25 м (Рис. 7: 1).

Ритуальна яма була виявлена на відстані 0,7 м на північ та 2,0 м на схід від центру (2,1 м 80° від R). Дно могили на рівні материкового шару, на глибині 0,78 м від сучасної поверхні (- 0,83 м від R). Контури ями не простежуються. В заповненні ями каміння (пісковик) малих та середніх розмірів від перекриття. Рештки небіжчика та інвентар відсутні (Рис. 7: 2).

Культурно-хронологічна інтерпретація матеріалів. Під час дослідження могильника було виявлено одне поховання (курган 2), яке належить середньовічному кочівнику. Крім того, простежено випадки ритуальних дій на курганах доби бронзи (кургани 1 та 4), які також пов'язані з кочівниками. В курганах 3 та 5 були виявлені святилища-ями. Скоріш за все, скупчення каміння в насипу кургану 4 також є

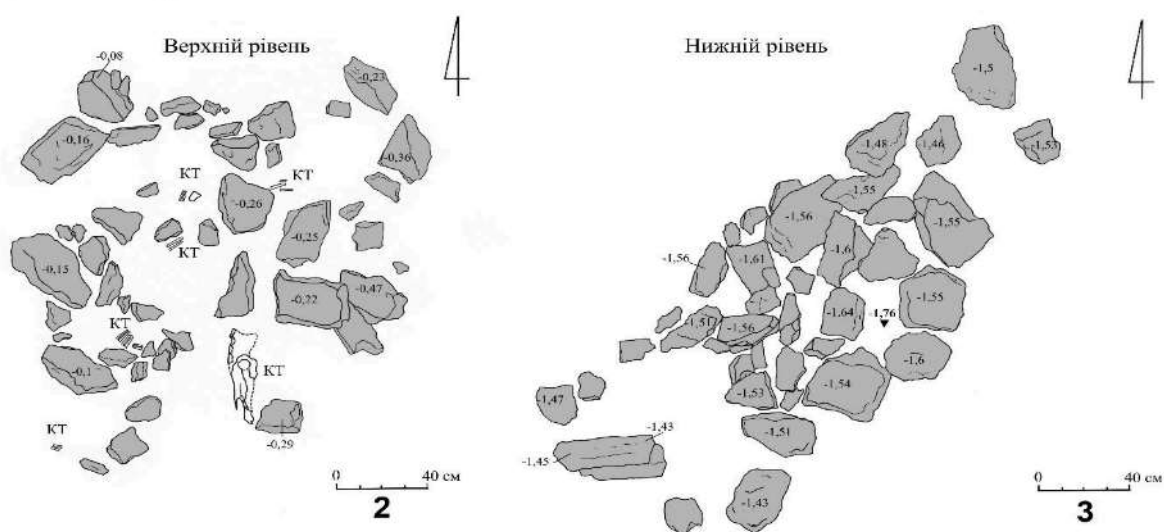

Рис. 6. Комишувате, курган 4. Загальний план кургану та комплекс 1 в насипу
Fig. 6. Komyshevate, barrow 4. General plan of the barrow and complex 1 in the mound

Застосування каменю у курганній архітектурі. Найбільш відомі роботи, присвячені типології поховань пізніх кочівників належать Г. О. Федорову-Давидову та С. О. Плетньовій (Федоров-Давыдов, 1966; Плетнева, 1981). В основу типології було покладене орієнтування померлого по сторонах світу, форми поховальних споруд, наявність або відсутність кісток коня. Варто зазначити, що на сьогодні ця типологія є застарілою й не включає усі наявні типи поховань. Були окреслені загальні обрядові риси, притаманні похованням печенігів, торків, половців. Зокрема половецькому поховальному обряду (XII–XIII ст.) притаманно використання каменю під час спорудження курганного насипу.

Архітектурні особливості насипу над похованням кургану 2 дозволяють говорити про наявність кам'яного панцира (каміння переважно малих та середніх розмірів) та кам'яного кромлеха, спорудженого з великих брил. В кургані 1 було виявлено ритуальну ділянку, на середньовічний час створення якої вказує знахідка металевого казана. Ритуальний комплекс у вигляді ями, заповненої камінням, було влаштовано у південно-східній частині кургану 4. Тут також були присутні череп та кістки тварин(и). Датувати комплекс середньовічним часом нам дає підставу окремі невизначні уламки тарної кераміки. Практика застосування каменю під час спорудження курганів у степу Східної Європи з'являється саме у половецький час. Це пояснюється тим, що половці, які спочатку мешкали на сході Казахстану, там споруджували свої курганні насипи з каменю. Дослідники припускають, що у курганах півдня Східної Європи, ця практика була успадкована прийшлими кочовиками. Крім того, слід зазначити, що таке явище як поховання якоїсь тварини або голови тварини (бик, корова, кінь, кабан та інші), також притаманне половцям (Федоров-Давыдов, 1966, с. 122–123). Традиція застосування каменю під час здійснення поховання у кургані (відмостки, огradки) не зникла повністю й у золотоординський час, на що вказують матеріали поховань кочівників приазовських степів (Евглевский, 1992, с. 108–110).

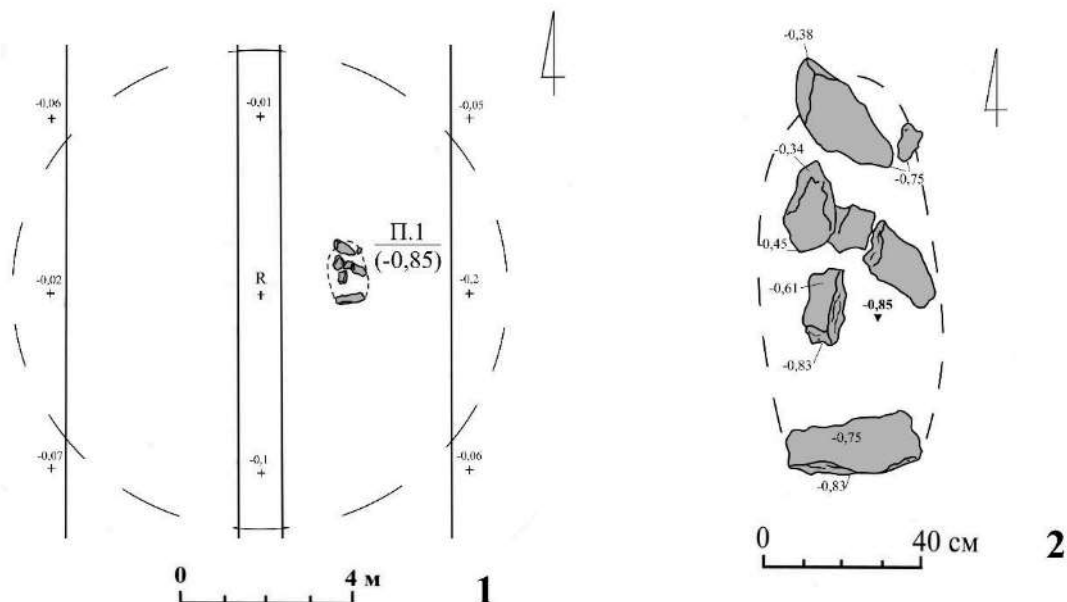

Рис. 7. Комишувате, курган 5. Загальний план насипу та поховання 1
 Fig. 7. Komyshevate, barrow 5. General plan of the mound and burial 1

Поховальна споруда та інгумація. Поховання з кургану 2 було виявлено в ямі, що мала заплічки. Небіжчика було покладено головою на схід. Подібні ознаки властиві поховальній обрядності половців (Федоров-Давыдов, 1966, с. 145; Плетнева, 1981, с. 218–219). Щодо форми поховальної споруди, то низкою дослідників було зауважено, що така ознака як заплічки вздовж північної та південної стінок ям – лише загальна ознака для двох хронологічно різних груп: 1) поховань X ст. та першої половини XI ст.; 2) поховань другої половини XIII ст. та XIV ст. (Евглевский, Данилко и Куприй, 2008, с. 199–214).

Кінь у поховальному обряді. Померлу людину в комишуватському кургані супроводжував вбитий кінь, орієнтований мордою на захід. Традиція розміщати рештки коня (орієнтованого мордою як у східний, так і у західний напрямок) притаманна саме половцям, але продовжувала вона практикуватися у приазовських степах й пізніше. Так, наприклад, у похованні золотоординського часу, дослідженому біля с. Житенко (поховання 2 кургану 5), небіжчика було покладено головою у східному напрямку, а коня – у західному (Евглевский, 1992, с. 110). В контексті семантики цієї сторони поховального обряду цілком логічним буде припущення, що коню була призначена його ж власна функція – він мав довести померлого до потойбічного світу. Мабуть, саме тому кінь у похованні практично завжди загнзданий і осідланий, що вказує на його транспортну функцію.

Поховальний інвентар. Знайдені поруч з решками коня стремена, за класифікацією Г. О. Федорова-Давидова, належать до відділу В, типу II (Федоров-Давидов, 1966, с. 13), за класифікацією С. О. Плетнєвої старожитностей чорних клубуків Поросся, подібні стремена належать до типу В I (Плетнева, 1973, с. 17). Обидва дослідники широко датують їх у межах XII ст. або початку XIII ст. на підставі аналогічних знахідок на середньовічних городищах. Близькі за своїми морфологічними ознаками стремена з Північно-Східного Причорномор'я К. О. Армарчук виокремила у відділ III (тип 1 та 2). На думку дослідниці, ці стремена могли використовуватися кочівниками Північно-Східного Причорномор'я до кінця XIII ст. (Армарчук, 2006, с. 21–22).

На шкіряному ремені кінської зброї в комишуватському похованні збереглися бронзові II-образні дужки, які кріпилися до шкіряної основи за допомогою заклепок. Подібна система кріплення також використовуватися кочівниками Північно-Східного Причорномор'я. За класифікацією К. О. Армарчук, бляшка з аналогічним кріпленням належить до розділу II, підрозділу Б, відділу I та датується XII – початком XIII ст. (Армарчук, 2006, с. 103, 197; рис. 33).

Кістяні накладки, виявлені в комишуватському похованні, ми схильні інтерпретувати як складові елементи композитного лука. Кістяні накладки відомі за середньовічними матеріалами домонгольського та золотоординського часу. Деякі екземпляри вкривались різьбою. Зокрема подібні вироби походять з половецьких поховань (Плетнева, 1981, с. 215; Нарожный и Плютов, 2009, с. 276; Шалобудов, 2012, с. 87). Привертає до себе увагу зображення прямокутника на заштрихованому фоні, що міститься на кістяній накладці комишуватського кочівника. Стилістично близьким є зображення тварини на заштрихованому фоні, виконане на кістяній накладці колчану з кочівницького поховання могильника Височино II з межиріччя Дону та Кагулу (Беспалый и Лукьяшко, 2008, с. 43). Металевий гудзик з комишуватського поховання також знаходить широке коло аналогій, тому не може бути культурно-хронологічним індикатором. Відомі такі вироби й серед старожитностей половецького часу (Плетнева, 1981, с. 217).

Культові комплекси в курганах. На увагу заслуговує знахідка металевого (мідного) казана в кургані 1 могильника Комишувате. З певною вірогідністю цю знахідку можна синхронізувати із кочівницьким похованням з кургану 2. За типологією М. Л. Швецова, наш казан тяжіє до типу 2, підтипу 2 – казани циліндричної форми, стінки з'єднані між собою та дном за допомогою заклепок (Швецов, 1980, с. 198). Але казани з аналогічними вінцями в цій групі відсутні. Казани типу 2, підтипу 2 походять з Придніпров'я та Приазов'я. Дослідники неодноразово звертали увагу на знахідки казанів, які входили до складу поховального супроводу кочівників домонгольського та золотоординського часу. Більшість подібних комплексів належить до XIII–XIV ст. (Швецов, 1974, с. 97; Евглевский, 1990, с. 111).

В дослідженому могильнику ми зіштовхнулись з дещо іншим варіантом цієї традиції, коли казан не знаходився безпосередньо у могилі. Під час археологічних розвідок у Північно-Східному Приазов'ї автори цих рядків неодноразово знаходили уламки середньовічних казанів на поверхнях розораних курганів (Забавін та Небрат, 2023б). Фрагментарний характер цих знахідок пояснюється тим, що кургани були пошкоджені оранкою, а самі казани розміщувалися не в могилах, а на поверхні насипу або на невеликій глибині в якомусь культовому місці. В якості прикладів наведемо випадкові знахідки середньовічних казанів:

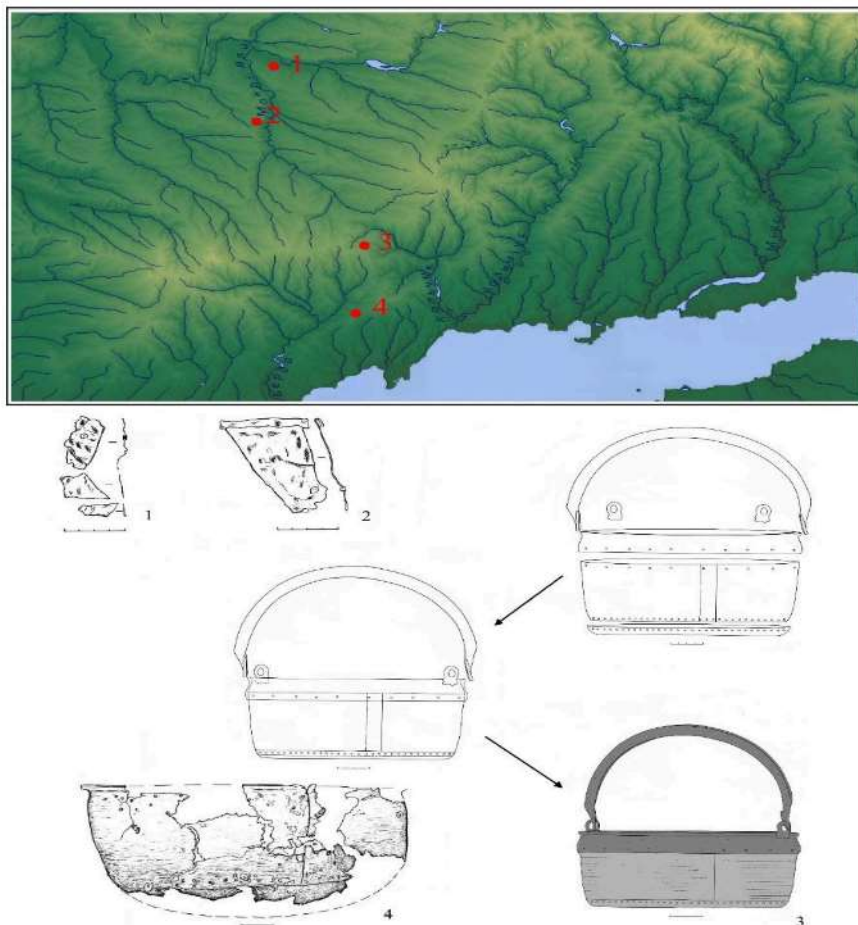

Рис. 8. Середньовічні казани: 1 – Богатир; 2 – Старомайорське;
3 – Малоянисоль; 4 – Комишувате.

Fig. 8. Medieval cauldrons: 1 – Bohatyr; 2 – Staromaiorske;
3 – Maloianysol; 4 – Komyshevate

1. Богатир (Великоновосільківська громада, Волноваський район). На поверхні насипу кургану № 0403623 було виявлено фрагменти (4 шт.) казана, виготовленого з листової міді (?). Збереглася одна заклепка. Розміри фрагментів: від 4,5×3,0 см до 1,5×1,0 см, товщина 0,06 см. Діаметр отвору для заклепки 0,12 см. Уламки зім'яті та пошкоджені корозією (Рис. 8: 1);

2. Старомайорське (Великоновосільківська громада, Волноваський район). На поверхні насипу кургану № 0414005 виявлено фрагмент виробу (казан), виготовленого з листової міді. Збереглася одна заклепка. Розміри фрагмента, що збереглися: 8,5×6,0 см, товщина 0,08 см. Діаметр отвору для заклепки 0,15 см. Уламки зім'яті та пошкоджені корозією (Рис. 8: 2);

3. Малоянисоль (Кальчицька громада, Маріупольський район). Під час обстеження ділянки орного поля біля села між курганами №№ 0607035 та 0607036 було виявлено пошкоджений казан. Його було виготовлено з листової міді. Шийка з вінцями казана виготовлена окремо із залізної пластини. Вушка виготовлені із заліза окремо та приєднані до вінців заклепками. Ручка залізна. Казан клепааний: заклепками було з'єднано зігнутий лист, який утворював тулуб казана. Дно єдналося з тулубом також за допомогою заклепок. Було знайдено майже всі фрагменти казана. Стан знахідки незадовільний: всі мідні деталі зім'яті, залізні фрагменти пошкоджені корозією. Попри це, ретельні заміри деформованих фрагментів дозволили встановити його розміри та зробити графічну реконструкцію. Розміри, що реконструюються: діаметр дна 34–35 см; вінць 35–36 см; отворів для заклепок 0,2 см; висота 15,0 см; товщина стінок 0,05 см (Рис. 8: 3).

Картографування знахідок металевих казанів, певною мірою, співпадає з напрямком Кальміуського шляху, який використовувався кримськими і ногайськими татарами пізніше. Подібні знахідки, на нашу думку, можна також пов'язувати із курганными святилищами. Так, у кургані на Лівому березі Дніпра було відкрито половецьке святилище, в якому було знайдено металевий казан (Tolochko and Murzin, 1991, с. 265; Нарожный, 2003, с. 262). Ще одне святилище-яма половецького часу, в якому було знайдено металевий казан разом із рештками дерев'яної статуї та залишками жертвовної їжі, відкрито у кургані, дослідженому на Лівому березі Дону (Гуркин, 1987, с. 101–103). Все це ще раз вказує на те, що казан міг не тільки входити до складу поховального супроводу небіжчика, але й бути застосованим в якості предмета, необхідного під час ритуально-культових дій у святилищі. Ймовірно, ми зіштовхнулись зі слідами прояву обряду годування предків. Подібні обставини знахідок казанів не менш цікаві з точки зору дослідження духовної культури середньовічного населення Приазов'я (Забавін та Небрат, 2023б).

На особливу увагу заслуговує культовий комплекс з кургану 3 могильника Комишувате. Тут у центрі ями вертикально встановлена стела, яка була вкопана в дно ями. Залишки дерев'яного виробу підпрямокутної форми, розміром 53×22 см, завтовшки знизу 4,0 см, зверху – 2,0 см. Верхній край дошки заокруглений. Поруч з дошкою була знайдена кістка тварини. У ямі також знайдено залізний наконечник стріли. Залізне вістря стріли, виявлене у заповненні цього комплексу, дуже погано збереглося та не може бути хронологічним індикатором. Попри всі складнощі датування цього комплексу, ми

схильні припускати, що його поява також пов'язана із кочівниками середньовіччя. Яма з вертикально вкопаною по центру в долівку дошкою нагадує нам половецьку (половецько-кипчацьку) традицію влаштовувати у курганах ями-святилища з дерев'яними або кам'яними стелами (Рис. 9).

З певною часткою ймовірності, можна припустити, що це спрощений прояв цієї традиції, яка відома за матеріалами курганів Нижнього Донщини. В такому випадку ми маємо справу з найзахіднішим проявом традиції влаштування ям-святилищ, що містили

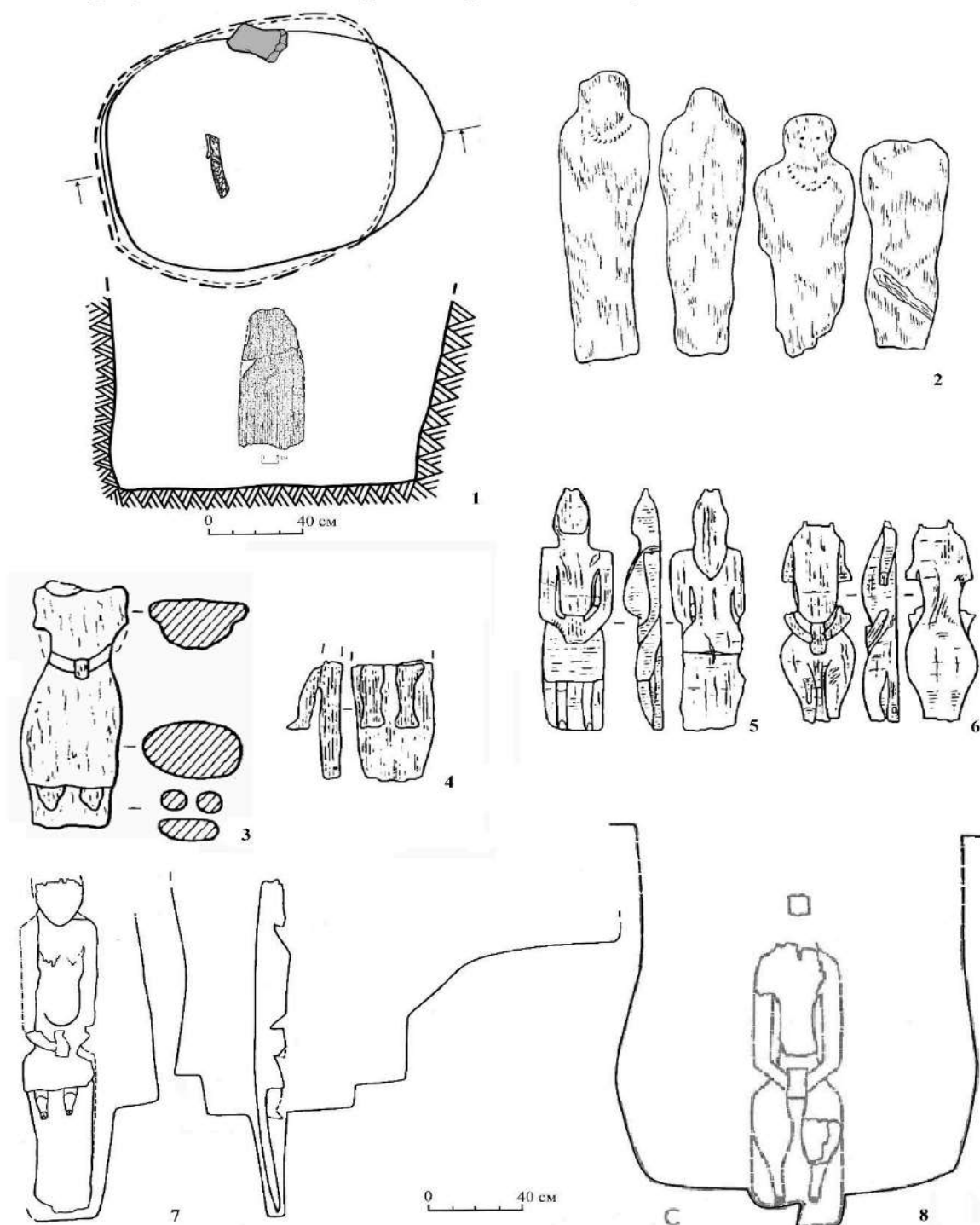

Рис. 9. Половецькі дерев'яні скульптури: 1 – Комишувате (Кульбака и Гнатко, 1989);

2 – Середня Аюла; 3 – Тузлуков; 4 – Холодний; 5, 6 – Жуковка (Гуркин, 1987); 7 – Рябічев (Тугуєв, 2009); 8 – Набережний (Тугуєв, 1998)

Fig. 9. Cumans wooden sculptures: 1 – Komyshuvate; 2 – Serednia Aiula; 3 – Tuzlukov; 4 – Kholodnyi; 5, 6 – Zhukovka; 7 – Riabichev; 8 – Naberezhnyi

дерев'яні статуї. Можливо, не випадковим є той факт, що широкі поверхні дерев'яної стели були звернуті у широтному напрямку. З цього приводу не буде зайвим зауважити, що дерев'яні статуї з курганів Донщини були звернуті обличчям саме у східний напрям. Така ознака, як наявність кісток тварин в ямі із дерев'яною (або кам'яною) бабою, також зближує половецькі святилища Нижньої Донщини та Комишуватський комплекс з кургану 3 (Гуркин, 1987, с. 101–103; Потапов, 2007, с. 129; Гугуев, 2009, с. 14).

В контексті дерев'яної стели-ідола та знайдених поруч з нею кісткою тварини й вістря стріли у Комишуватському культовому комплексі доречно буде згадати слова азербайджанського (перського) середньовічного поета Нізамі Гянджеві (близько 1141–1209 рр.), який був одружений на половчанці. У поемі Іскандер-наме, написаній наприкінці XII ст., у розділі, присвяченому прибуттю головного героя в кипчацький степ, йдеться про наступне (*переклад з російської та розрядка – наші*):

«І приходять кипчаків сюди племена,

І перед ідолом гнеться кипчацька спина.

Вершник гальмує перед ним і, коня притримав,

Він с т р і л у, нахилиючись, встромляє між трав.

Знають всі пастухи, що стада випасають,

Що перед і д о л о м неодмінно в і в ц ю залишають» (Нізамі Гянджеві, 1986, с. 367).

Таким чином, культовий комплекс з кургану 3 могильника Комишувате семантично близький до половецьких святилищ другого типу за С. В. Гуркіним, який поділив усі половецькі святилища на два типи: 1) влаштовані на поверхні курганів – з кам'яними статуями, 2) облаштовані в насипах святилища-ями – з дерев'яними й, у рідкісних випадках, кам'яними статуями. Також автори погоджуються з висловленим припущенням про досить імовірну короткостроковість дії подібних святилищ-ям та запропонованим дослідником поясненням того факту, що деякі половецькі статуї «поховані» (святилища типу 2), оскільки в цьому проявився завершальний акт поминального обряду, подібний до давньотюркських і тюркських поминальних звичаїв (Гуркин, 1987, с. 101–108, рис. 1–5).

Під час аналізу давньотюркських і казахських скульптур неодноразово зазначалося про їхній зв'язок зі спеціальними спорудами, що становлять своєрідні святилища зі слідами жертвоприношень. Про поклоніння статуям і принесення їм жертв є як письмові, так і археологічні джерела. На думку дослідників, ці святилища мають низку загальних закономірностей. По-перше, вони розташовувалися на вододілах, у курганных могильниках більш ранніх епох, на насипах порівняно невеликих розмірів. По-друге, однією зі специфічних рис їхньої топографії є розташування на найбільш піднесених ділянках степу, як правило, на вододілах річок. По-третє, характерним є груповий характер святилищ (Швецов, 1979, с. 199, 207).

Висновки. На всіх насипах групи Комишувате середньовічними кочівниками здійснювалися ритуально-поминальні дії. Практика застосування каменю під час спорудження курганів у степу Східної Європи була успадкована прийшлими кочівниками та з'являється саме у половецький час. Аналіз поховального обряду та інвентарю поховання кургану 2 вказує, що в кургані Комишуватського могильника було здійснено поховання, яке, ймовірно, датується XIII–XIV ст. Знахідка металевого (мідного) казана в кургані 1 з певною вірогідністю також пов'язана із кочівницьким похованням.

Комишуватський казан циліндричної форми зі стінками, що з'єднані між собою та дном за допомогою заклепок, тяжіє до типу 2, підтипу 2 за типологією М. Л. Швецова та датується XIII–XIV ст. Подібні знахідки можливо були пов'язані із

курганними святилищами. Казани не тільки входили до складу поховального супроводу небіжчика, але й застосовувались як необхідний предмет під час ритуально-культових дій.

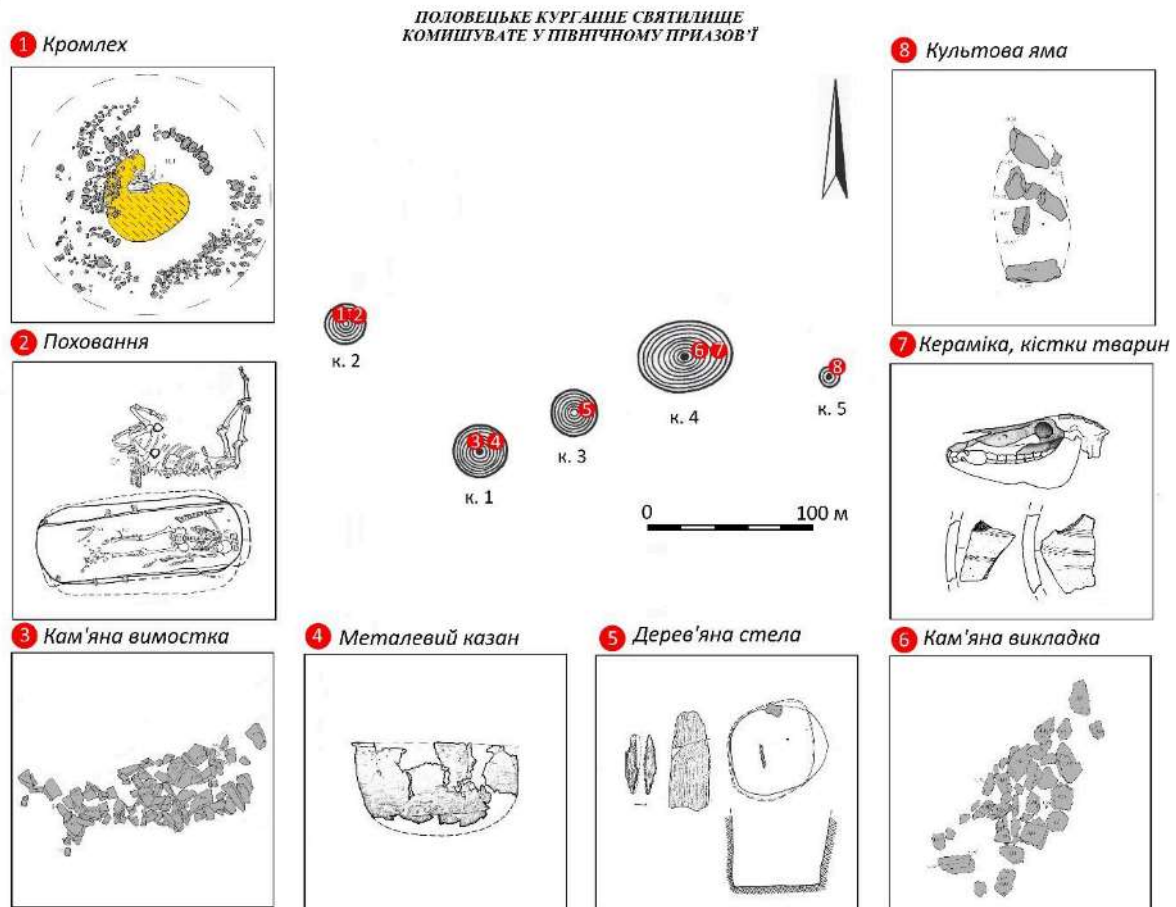

Рис. 10. Схема розташування артефактів кочівницького святилища середньовічного часу на курганному могильнику Комишувате

Fig. 10. Scheme of the location of artefacts from a nomadic sanctuary of the medieval period at the Komyshevate mound cemetery

Культовий комплекс з кургану 3 також пов'язаний із кочівниками середньовіччя та семантично близький до половецьких святилищ другого типу за С. В. Гуркіним. Яма із залишками дерев'яної стели, можливо, у спрощеному вигляді відображає половецьку традицію влаштовувати у курганах святилища-ями з похованими в них дерев'яними статуями, що є проявом завершального акту поминального обряду. Традиція виготовлення та використання в курганних святилищах дерев'яних статуй притаманна для половецького населення степів саме Нижньої Донщини. Таким чином, стела, досліджена в кургані біля с. Комишувате, територіально може бути визнана на цей час найзахіднішим проявом цієї традиції у Північно-Східному Приазов'ї.

Загалом складається враження, що поховання з кургану 2, кам'яні конструкції, простежені в курганах 1, 2, 4 та, можливо, й 5, а також культовий комплекс з кургану 3 мають безпосередній зв'язок, що дозволяє припустити використання середньовічними кочівниками курганів групи як єдине святилище (Рис. 10). Про це додатково свідчать сліди поминальних дій – наявні кістки тварин, уламки кераміки та металевий казан. Не можна виключати, що у свій час у святилищі були встановлені й кам'яні баби, які з

часом могли поповнити одну з численних приватних або державних колекцій, заснованих на вивезених з курганів статуях.

Публікація матеріалів половецького святилища XIII–XIV ст., дослідженого маріупольськими археологами у курганному некрополі біля с. Комишувате, збагачує фонд джерел для вивчення середньовічних кочівників приазовських степів. Практика застосування каменю в курганах могильника, знахідка мідного казана, а також поховання дерев'яної стели в святилищі-ямі – все це є проявами та неодмінними елементами половецьких поминальних обрядів, які добре вписуються в рамки світоглядних та ритуальних традицій, а саме, культу померлих і предків, характерного для релігій низки середньовічних і сучасних тюркських народів.

Бібліографічний список

- Армарчук, Е.А., 2006. *Конское снаряжение из могильников Северо-Восточного Причерноморья X–XIII веков*. Москва.
- Беспалый, Е.И. и Лукьяшко, С.И., 2008. *Древнее население междуречья Дона и Кагальника. Курганный могильник у с. Высочино*. Ростов на Дону.
- Гераськова, Л.С., 1991. *Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи*. Київ.
- Гугуев, Ю.К., 1998. Половецкий поминальник с деревянной статуей на левобережье р. Маныч. *Донская археология*, 1, с. 38-42.
- Гугуев, Ю.К., 2009. Половецкое святилище из могильника Рябичев на левобережье Дона. *Труды археологического научно-исследовательского бюро*, IV. Ростов-на-Дону, с. 12-17.
- Гуркин, С.В., 1987. Половецкие святилища с деревянными изваяниями на Нижнем Дону. *Советская археология*, 4, с. 100-109.
- Евглевский, А.В., 1992. Погребения золотоордынского времени из раскопок новострочной экспедиции Донецкого университета. *Донецкий археологический сборник*, 1, с. 107-116.
- Евглевский, А.В., Данилко, Н.М. и Куприй, С.А., 2008. «Рядовое» позднекочевническое погребение с нерядовым обрядом из кургана 2 группы Токовские могилы на Правобережье Днепра. *Стети Европы в эпоху средневековья*, 6. Донецк, с. 199-214.
- Забавін, В.О. та Небрат, С.Г., 2023а. Кам'яні гробниці зрубної культури Північного Приазов'я (за матеріалами комишуватського могильника). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*, 37, с. 5-26.
- Забавін, В.О. та Небрат, С.Г., 2023б. Середньовічні казани із курганів Північно-східного Приазов'я. *Травневі студії: історія, міжнародні відносини*, 8. Вінниця, с. 252-255.
- Забавін, В.О. та Небрат, С.Г., 2023в. Дослідження двох курганів біля с. Комишувате на півдні Донеччини у 2021 р. *Археологічні дослідження в Україні 2021 р.*, с. 45.
- Кульбака, В.К. и Гнатко, И.И., 1989. *Отчет об исследованиях курганов в зонах новостроек Донецкой обл. в 1989 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64, спр. 1989/87.
- Нарожный, Е.И., 2003. О половецких изваяниях и святилищах XIII–XIV вв. Северного Кавказа и Дона. *Стети Европы в эпоху Средневековья*, 3. Донецк, с. 245-274 с.
- Нарожный, Е.И. и Плютов, В.И., 2009. Костяные орнаментированные накладки на луки из средневековых кочевнических захоронений XIII–XIV вв. (некоторые аспекты

- изучения). *Пятая Кубанская археологическая конференция*. Краснодар, с. 275-280.
- Низами Гянджеви, 1986. *Искендер-наме*. Собрание сочинений в пяти томах. Том 5. Москва.
- Плетнева, С.А., 1973. Древности черных клобуков. *Свод археологических источников*, Е I-19. Москва.
- Плетнева, С.А., 1981. Печенеги, торки, половцы. *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Москва, с. 213-222.
- Потапов, В.В., 2007. Курганы Западного Мангыча. *Археологические записки*, 5, с. 115-143.
- Федоров-Давыдов, Г.А., 1966. *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов*. Москва.
- Шалобудов, В.Н., 2012. Неопубликованные кочевнические погребения, открытые новостроечными экспедициями ДГУ в 1972–1999 гг. *Проблеми археології Подніпров'я*. Дніпропетровськ, с. 86-106.
- Швецов, М.Л., 1974. Багате кочівницьке поховання з Донбасу. *Археологія*, 13, с. 93-98.
- Швецов, М.Л., 1979. Половецкие святилища. *Советская археология*, 1, с. 199-209.
- Швецов, М.Л., 1980. Котлы из погребений средневековых кочевников. *Советская археология*, 2, с. 192-202.
- Швецов, М.Л. и Кравченко, Э.Е., 1988. *Отчет об археологических исследованиях экспедиции в 1988 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 64, спр. 1988/165.
- Toločko, P. and Murzin, V., 1991. *Gold der Steppe Archäologie der Ukraine*. Schleswig.
- Zabavin, V. and Nebrat, S., 2023. Regional peculiarities of the Zrubna/Timber-grave culture tribes' calendar system. *SKHID*, 5 (1), pp. 51-59.
- Zabavin, V. and Nebrat, S., 2024. The wooden bowl in the pastoralists' culture of the Zrubna/Timber-grave entity. *Študijské zvesti*, 71/1, pp. 115-142.

References

- Armarchuk, E.A., 2006. *Konskoe snaryazhenie iz mogil'nikov Severo-Vostochnogo Prichernomor'ya X – XIII vekov* [Horse equipment from the burial grounds of the North-Eastern Black Sea region of the 10th-13th centuries]. Moskva.
- Bespalyi, E.I. and Lukiashko, S.I., 2008. *Drevnee naselenie mezhdurech'ya Dona i Kagal'nika. Kurgannyj mogil'nik u s. Vysochino* [Ancient population of the Don-Kagalnik interfluvium. Kurgan burial ground near the village of Vysochino]. Rostov na Donu.
- Evglevsky, A.V., 1992. Pogrebeniya zolotoordynskogo vremeni iz raskopok novostroechnoj ekspedicii Doneckogo universiteta [Burials of the Golden Horde time from the excavations of the new-built expedition of Donetsk University]. *Doneckij arheologicheskij sbornik*, 1, pp. 107-116.
- Evglevsky, A.V., Danylo, N.M. and Kupriy, S.A., 2008. Ryadovoe pozdnekochevnicheskoe pogrebenie s neryadovym obryadom iz kurgana 2 gruppy Tokovskie mogily na Pravoberezh'e Dnepra [«Ordinary» late nomadic burial with non-ordinary rites from the burial mound 2 of the Tokovskie graves group on the Right bank of the Dnieper River]. *Stepi Evropy v epohu srednevekov'ya*, 6. Donetsk, pp. 199-214.
- Fedorov-Davydov, G.A., 1966. *Kochevniki Vostochnoj Evropy pod vlast'yu zolotoordynskih hanov* [Nomads of Eastern Europe under the rule of the Golden Horde khans]. Moskva.

- Geraskova, L.S., 1991. *Skulptura serednovichnykh kochovykiv stepiv Skhidnoi Yevropy* [*Sculpture of medieval nomads of the steppes of Eastern Europe*]. Kyiv.
- Guguev, Yu.K., 1998. Poloveckij pominal'nik s derevyannoju statuej na levoberezh'e r. Manych [Cuman memorial with a wooden statue on the left bank of the Manych River]. *Donskaya arheologiya*, 1, pp. 38-42.
- Guguev, Yu.K., 2009. Poloveckoe svyatilishche iz mogil'nika Ryabichev na levoberezh'e Dona [Cuman sanctuary from the Ryabichev burial ground on the left bank of the Don River]. *Trudy arheologicheskogo nauchno-issledovatel'skogo byuro*, IV. Rostov na Donu, pp. 12-17.
- Gurkin, S.V., 1987. Poloveckie svyatilishcha s derevyannymi izvayaniyami na Nizhnem Donu [Cuman sanctuaries with wooden idols in the Lower Don]. *Sovetskaya arheologiya*, 4, pp. 100-109.
- Kulbaka, V.K. and Gnatko, I.I., 1989. *Otchet ob issledovaniyah kurganov v zonah novostroek: Doneckoj obl. v 1989 g.* [Report on the research of barrows in the areas of new buildings in Donetsk region in 1989]. Scientific archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Fund 64, File 1989/87.
- Narozhnyj, E.I., 2003. O poloveckih izvayaniyah i svyatilishchah XIII–XIV vv. Severnogo Kavkaza i Dona [On Cuman sculptures and sanctuaries of the 13th-14th centuries in the North Caucasus and the Don]. *Stepi Evropy v epohu srednevekov'ya*, 3. Donetsk, pp. 245-274.
- Narozhnyi, E.I. and Plutov, V.I., 2009. Kostyanye ornamentirovannye nakladki na luki iz srednevekovykh kochevnicheskikh zahoronenij XIII–XIV vv. (nekotorye aspekty izucheniya) [Bone ornamented overlays on bows from medieval nomadic burials of the 13th-14th centuries (some aspects of the study)]. *Pyataya Kubanskaya arheologicheskaya konferenciya*. Krasnodar, pp. 275-280.
- Nizami Gyandzhevi, 1986. *Iskender-name*. Sobranie sochinenij v pyati tomah. Tom 5. Moskva.
- Pletneva, S.A., 1973. Drevnosti chernyh klobukov [Antiquities of the black Clobukes]. *Svod arheologicheskikh istochnikov*, E I-19. Moskva.
- Pletneva, S.A., 1981. Pechenegi, torki, polovcy [Pechenegs, Torks, Polovtsians]. *Stepi Evrazii v epohu srednevekov'ya*. Moskva, pp. 213-222.
- Potapov, V.V., 2013. Kurgany Zapadnogo Manycha [Mounds of the Western Manych]. *Arheologicheskie zapiski*, 5. Rostov na Donu, pp. 115-143.
- Shalobudov, V.N., 2012. Neopublikovannye kochevnicheskie pogrebeniya, otkrytye novostroechnymi ekspeditsiyami DGU v 1972–1999 gg. [Unpublished nomadic burials discovered by DSU new-build expeditions in 1972-1999]. *Problemy arkheolohii Podniprovia*. Dnipropetrovsk, pp. 86-106.
- Shvetsov, M.L., 1974. Bahate kochivnytske pokhovannia z Donbasu [A rich nomadic burial from Donbas]. *Arkheolohiia*, 13, pp. 93-98.
- Shvetsov, M.L., 1979. Poloveckie svyatilishcha [The Polovetz shrines]. *Sovetskaya arheologiya*, 1, pp. 199-209.
- Shvetsov, M.L., 1980. Kotly iz pogrebenij srednevekovykh kochevnikov [Coppers from burials of the medieval nomads]. *Sovetskaya arheologiya*, 2, pp. 192-202.
- Shvetsov, M.L. and Kravchenko, E.E., 1988. *Otchet ob arheologicheskikh issledovaniyah ekspeditsii v 1988 g.* [Report on archaeological research of the expedition in 1988]. Scientific archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Fund 64, File 1988/165.
- Toločko, P. and Murzin, V., 1991. *Gold der Steppe Archäologie der Ukraine*. Schleswig.

- Zabavin, V. and Nebrat, S., 2023. Regional peculiarities of the Zrubna/Timber-grave culture tribes' calendar system. *SKHID*, 5 (1), pp. 51-59.
- Zabavin, V. and Nebrat, S., 2023a. Kamiani hrobnysyi zrubnoi kultury Pivnichnoho Pryazovia (za materialamy komyshuvatskoho mohylnya) [Stone tombs of the Zrubna/Timber-grave culture of the North Azov region (based on the materials of the Komyshuvate burial ground)]. *Bulletin of Mariupol State University. Series: History. Political Studies*, 37, pp. 5-26.
- Zabavin, V. and Nebrat, S., 2023b. Serednovichni kazany iz kurhaniv Pivnichno-skhidnoho Pryazovia [Medieval cauldrons from the mounds of the North-Eastern Azov region]. *Travnevi studii: istoriia, mizhnarodni vidnosyny*, 8. Vinnytsia, pp. 252-255.
- Zabavin, V. and Nebrat, S., 2023c. Doslidzhennia dvokh kurhaniv bilia s. Komyshuvate na pivdni Donechchyny u 2021 r. [Excavation of two barrows near the village of Komyshuvate in southern Donetsk region in 2021]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2021 r.*, pp. 45.
- Zabavin, V. and Nebrat, S., 2024. The wooden bowl in the pastoralists' culture of the Zrubna/Timber-grave entity. *Študijské zvesti*, 71/1, pp. 115-142.

Стаття надійшла до редакції 01.08.2025 р.

V. Zabavin²
S. Nebrat

KOMYSHUVATE – CUMAN KURGAN SANCTUARY IN THE NORTH AZOV REGION

The article presents the materials of medieval nomads obtained during the research by Mariupol archaeologists of the mound group near the village of Komyshuvate in the North Azov Area in the south of Donetsk region of Ukraine in 1989 and 2021. Some peculiarities of the material and spiritual culture of the medieval population of the Azov steppes and their funeral rites are considered. The medieval nomads performed ritual and memorial actions on all the burial mounds. The practice of using stone in the construction of burial mounds in the steppe of Eastern Europe was inherited by the nomads and appeared in the Cumans period. An analysis of the burial rites and equipment of burial 1, barrow 2, allows us to date it to the 13th–14th centuries. In addition, all the burial mounds bear traces of ritual and memorial activities associated with medieval nomads. The find of metal cauldron in barrow 1 is also connected with nomadic burial with some probability and is dated 13th–14th centuries. Similar finds, probably, were connected with kurgan sanctuaries. The cauldrons were not only part of the funerary accompaniment of the deceased, but were also used as a necessary object during ritual and cult activities. The cult complex from barrow 3 is also connected with the nomads of the Middle Ages and is semantically close to the Cumans sanctuaries. The pit with a wooden plank vertically embedded in the centre probably in a simplified form reflects the Cumans tradition to arrange sanctuary pits with wooden or stone statues in barrows. This is a manifestation of the final act of the funeral rite. The tradition of making and using wooden statues in mound sanctuaries is characteristic of the Cuman people of the Lower Don steppes. Thus, the stelae studied in the mound near the village of Komyshuvate can be recognised as the westernmost manifestation of this tradition in the North-Eastern Azov

² This work was supported by the Institute of Archaeology, Nitra, SAS and by the grant projects VEGA 2/0017/24 and 2/0043/22 IA SAS, Nitra.

region. It is suggested that the burial from barrow 2, the stone structures traced in the mounds, and the cult complex from barrow 3 are directly related. This suggests that medieval nomads used the mounds of the group as a common sanctuary. This is further evidenced by the traces of funeral actions - animal bones, fragments of pottery and a metal cauldron. All of these facts are manifestations of Cumans funeral rites and ancestor worship that fit well within the worldview and ritual traditions of medieval and modern Turkic peoples. The publication of the materials of the 13th–14th centuries Cuman sanctuary Komyshevate enriches the fund of sources for the study material and spiritual culture of medieval nomads of the Azov steppes.

Keywords: North Azov region, archaeological research, medieval nomads, Cumans, cultural-historical (archaeological) heritage, barrow, pit-sanctuary, cromlech.